

העקידה

הקדמה

עבורי, ר' עמי ז"ל היה זה שפתח את שערי המדרש בישיבה. הוא התייחס לאגדות שבגמרא ולמדרשים בצורה רצינית, שמחבת עיון יסודי ומעמיק, לימוד ממשי, ולא קריאה מהירה, סתמית.

עיקר נוסף, אני חושב, בתפיסת העולם של ר' עמי ז"ל היה חיי התורה וחיות התורה. כוונתי לשאיפה לחיות את החיים מתוך התורה, ולראיית התורה כדבר חי, נושא את עצמו, מתמשך, נוצר ומתחדש. וכמאמר הגמרא בברכות (יח ע"א) :

"כי החיים יודעים שימותו (קהלת ט) – אלו צדיקים שבמיתתן נקראו חיים, שנאמר: ובניהו בן יהוידע בן איש חי רב פעלים מקבצאל... (שמואל ב', כ"ג). בן איש חי – שאפילו במיתתו קרוי חי, מקבצאל – שריבה וקבץ פעלים לתורה...;

ע"פ הבנתי, הצדיקים ממשיכים להקרא חיים אחרי מיתתם על שם תורתם שממשיכה להתקיים, ע"ש תלמידיהם שממשיכים את תורתם (אלו הם היפועלים לתורה!). וכמובא בגמרא בתענית (ה ע"ב): "אמר ר' יוחנן: יעקב אבינו לא מת... מה זרעו בחיים – אף הוא בחיים". לעני"ד, 'זרעו' הוא זרעו הרוחני, ממשיכי דרכו.

אינני מתימר להגיע לקרסוליו, אך רצוני לנסות, בשולי גלימתו, להמשיך את דרכו של ר' עמי, וכתבתי, כתלמיד הכפוף לפני רבו, מעין המשך או תוספת למאמר שכתב ר' עמי¹ בעניין השוואה בין מדרש רבה למדרש תנחומא בסיפור גילוי השטן במעשה העקידה. ראשית אציג את המקורות², וסיכום קצר של המאמר המקורי, ולבסוף אומר את דברי.

המקורות

בראשית רבה, פרשה נ"ו, ד

"ויאמר יצחק אל אביו, ויאמר אביו"

בא לו סמאל אצל אביו אברהם.

אמר ליה: סבא, סבא, אובדת ליכך? בן שניתן לך לק' שנה אתה הולך לשחטו?

אמר ליה: על מנת כן.

אמר ליה: ואם מנסה אותך יתר על כן את יכול לעמוד? – "הֲנִסְפָּה דְכָר אֵלֶיךָ תְּלָאָה" (איוב ד', ב).

אמר ליה: ויתר על דין.

אמר ליה: למחר אומר לך: שופך דם, את חייב ששפכת דמו של בנך.

אמר ליה: על מנת כן.

וכיוון שלא הואיל מטנו כלום – בא לו אצל יצחק.

אמר לו: ברא דעלובתא, הולך הוא לשחטך.

אמר ליה: על מנת כן.

אמר ליה: אם כן, כל אותן פרנויות שעשתה אפך, לישמעאל שנאיה דביתה ירותא³, ואתה אינך

מכניס בלבך?

כד לא תיעול מילתא – תיעול פלגא⁴. הדא הוא דכתיב: "ויאמר יצחק אל אברהם אביו, ויאמר אביו."

למה "אביו אביו" ב' פעמים? כדי שיתמלא עליו רחמים.

1. בגולות ד' עמי' 27.

2. בראשית רבה פרשה נ"ו, ד', ותנחומא פרשה כ"ב באמצעה.

3. כל בגדי החמודות יהיו לישמעל שונא הבית.

4. כאשר לא נכנס כל הדבר – נכנס חציו.

תנחומא וירא פסקה כ"ב

קדמו השטן בדרך, ונדמה לו כדמות זקן.
 אמר ליה: לאן אתה הולך?
 אמר לו: להתפלל.
 אמר לו: ומי שהולך להתפלל, למה אש ומאכלת בידו, ועצים על כתיפו?
 אמר לו: שמא נשהה יום או יומיים, ונשחט ונאפה ונאכל.
 אמר לו: זקן, לא שם הייתי שאמר לך הקב"ה "קח את בנך"? וזקן כמותו ילך ויאבד בן שניתן לו
 למאה שנה? לא שמעת את המשל "מה שהיה בידו איבדו – ומכש מאחרים"? ואם תאמר "יהיה לי
 בן אחר" – תשמע מן המשטין ותאבד נשמה שתתחייב עליה כדין!
 אמר ליה: לא משטין היה, אלא הקב"ה יתברך היה. לא אשמע ממך.
 הלך מעליו, ונדמה לבחור, ועמד על ימינו של יצחק.
 אמר ליה: לאן אתה הולך?
 אמר ליה: ללמוד תורה.
 אמר ליה: בחייד או במיתתך?
 אמר ליה: וכי יש אדם שילמוד לאתר מיתה?
 אמר ליה: עליב בר עלובה, כמה תעניות נתענתה אמן עד שלא נולדת, והזקן הזה השתמה והוא
 הולך לשחמך?
 אמר: אף על פי כן לא אעבור על דעת יוצרי ועל צווי אבי.
 חזר ואמר לאביו: אבי, ראה מה אומר זה.
 אמר ליה: אל תשניח עליו, שאינו בא אלא לעיף לנו.
 מיד – "ויאמר יצחק וגו'

סיכום קצר של המאמר המקורי

ניתוח והשוואה בסיפור גילויי של השטן במעשה העקדה

בין מדרש רבה למדרש תנחומא:

ניתוח השלד של המדרש

במקרא חסרים פרטים על הזמן שבו חש יצחק בעומד להתרחש, ועל תחושותיו של אברהם בשלושת ימי ההליכה.

"התורה מצלמת מבחוך, ואנו צריכים לדלות את התחושות הפנימיות של אברהם ויצחק"⁵.

מסגרת שני המדרשים היא פגישה (של אברהם, ואח"כ של יצחק) עם השטן. בתנחומא – ישנה הרחבה ביחס למדרש רבה.

בפשטות, ההבדל בין שני המדרשים הוא בארכס. אך מתוך "תשומת לב לניסוחים היחודיים שבכל מדרש", והבנת התכנים הפנימיים בצורה עיונית – נראה הבדל משמעותי יותר.

ניתוח תכני המדרשים

בבראשית רבה חוזרת התשובה "על מנת כן", שמשמעותה הפשוטה – כשעשיתי את המעשה, הייתי מודע לדבר זה. השטן טוען נגד אברהם ואומר לו להשוות את ביצוע מעשה העקידה, קיום ציווי ה', עם איבודו מן העולם של הבן שניתן לו למאה שנה. הטענה השניה שטוען השטן – שאברהם יואשם ברצח – מציבה את ציווי ה' בעצמיותו בקונפליקט מול הדין שיעשה לאברהם בעולם הבא. גם אצל יצחק הדברים חוזרים – האם הרווח שווה את כל ההפסדים שיגרמו ממותו. הענין הוא שאלה של כדאיות ושקילת דבר מול דבר.

5. הציטוטים בחלק זה, לבד מהציטוטים הלקוחים מהמדרשים עצמם, לקוחים מן המאמר המקורי, אלא אם צוין אחרת.

בתנחומא סוג הטענות שונה: נראה שאברהם בורח מהתמודדות ישירה עם השטן ומסתפק בתירוץ. דבר זה מתבטא גם בדבריו ליצחק – "אל תשגיח עליו, שאינו בא אלא לעיוף לנו", וגם בתשובתו לשטן – "לא המשטיץ היה אלא הקב"ה היה. לא אשמע לך".

לעומת מדרש רבה – בו ההתמודדות ישירה, בתנחומא – אברהם מתחמק.

ההסבר לכך נעוץ במדרש עצמו. הטיעון שהקב"ה ישפוט את אברהם כרוצח, מופיע בתנחומא כסכנה אמיתית, מפני שהציווי לרצוח (את יצחק) היה שקרי – לא מה' היה, אלא מהמשטיץ. השטן אומר זאת גם ליצחק – מי אמר לך שזה ציוויו של הקב"ה, "והזקן הזה השתטה...". השטן מנסה להטיל ספק בנכונות המעשה, לערער את האמונה בצדקת הדרך.

לפי ניתוח זה, השאלות שמעלה השטן בשני המדרשים הן שאלות שונות. במדרש רבה – השאלה היא שאלה של כדאיות, שקילת כל התוצאות והמשמעות של המעשה. בתנחומא – שאלה של אמת, האם הדברים הינם כפי שהם נראים, או שכל זה אינו אלא אשליה.

גם תגובותיו של יצחק מובנות באור זה. במדרש רבה – מנסה לעורר רחמי אביו, בתנחומא – מבקש תשובה לדברי השטן. והדברים מתאימים: במדרש רבה – ההתמודדות היא בין רחמי אב לצו ה', ובתנחומא – מול עולם הספק – יצחק מבקש ודאות.

המשך למאמר המקורי

ברצוני להמשיך בנייתו שני המדרשים. אציג הבדלים נוספים והסבריהם.

האופן שבו מציג את עצמו השטן לפני אברהם ויצחק, שונה ממדרש למדרש.

במדרש רבה – השטן בא בדמות עצמו⁶ "בא לו סמאל אצל אבינו אברהם". לעומת זאת, בתנחומא – השטן מתחפש, הופך את עורו, מדמה – "קדמו השטן (לאברהם) בדרך, ונדמה לו כדמות זקן", וליצחק – "הלך מעליו (מעל אברהם) ונדמה לבחור, ועמד על ימינו של יצחק".⁷

במדרש רבה השטן בא אל אברהם (ואל יצחק) בצורה ישירה. הוא מעמיד מול אברהם את הברירה בין דרכו הישנה, הרגילה – האמונה בשי"ת והציות לצויו, לבין הדרך האלטרנטיבית, שמציע השטן.

לכן אברהם מתמודד ועונה בצורה ישירה – "על מנת כן". כלומר, אומר אברהם: אני מודע לדברך ולטענותיך, השטן, ועם כל זאת, זו דרכי, על כל מה שמשמע ממנה. זו דרך א-לקית, שמקובלת עלי בצורה מוחלטת, אני 'הולך בה עד הסוף'. ויצחק גם הוא בטוח בדרכו – "על מנת כן". ופלגא דמילתא של השטן שנכנס באזניו וערער מעט את בטחונו, עוררו לבקש רחמים – ולא למרוד. וגם בקשת רחמים זו כלולה במסגרת של הדרך הא-לקית.

במדרש תנחומא השטן בא בערמה. הוא מחפש להתקרב לאברהם ויצחק, להראות בעיניהם כמחפש טובתם, כמזדהה עם מצבם⁸. השטן מנסה לשכנע את אברהם, ואח"כ את יצחק, כי הוא, אברהם, טועה במקרה ספציפי זה, שבו נדמה לו, בטעות, שהקב"ה התגלה אליו וציווה על העקידה.

בשונה ממדרש רבה – שם השטן מנסה להציג את הקב"ה כטועה (או לחילופין – כרע), בתנחומא – אליבא דשטן הטועה הוא אברהם, שדרכו האמתית של הקב"ה נסתרת ממנו. מה שנראה לאבות כציווי א-לקי – השטן מציג כדברי המשטיץ.

עם נבר תתבר – עם ערום תתערס – ולכן גם אברהם ויצחק נוהגים בערמה. הם מנסים להתחמק מהספק שמטיל השטן בדרכם. אברהם – אעי"פ שיודע לקראת מה הוא הולך – מציג עצמו כהולך להתפלל, ויצחק – כהולך ללמוד תורה⁹.

6. בדמות סמאל, הרע.

7. הביטוי 'על ימינו' ביחס לשטן מופיע עוד בזכריה (ג', א): "ויראני את יחושע הכהן הגדול, והשטן עומד על ימינו לשטנו". לעני"ד כשהשטן עומד לימין מישהו, הוא איננו עומד בדמות עצמו, שבאופן טבעי מבוטאת בדימוי של צד שמאל (כגון סמאל, סטרא דשמאלא ועוד), אלא בעמדה של פיתוי ע"י הידמות לטוב.

8. יאיר ליפשיץ העיר לי, שנראה לו שהשטן מנסה להראות כשיקוף פנימיות נשמותיהם של אברהם או יצחק.

9. אעי"פ שנסתרת ממנו מטרת ההליכה, מציג יצחק את עצמו בבטחון כמי שהולך ללמוד תורה.

גם כשהנסיון להתחמק מהתמודדות נדחה, אברהם ויצחק לא עונים לשטן תשובה עניינית. אברהם קובע אולטימטיבית: "לא משטין היה, אלא הקב"ה", ובעוד שבקולו נשמעת ההתלבטות, הוא מסרב לשמוע עוד את השטן, ואוטם עצמו: "לא אשמע ממך".

כתגובה מידית לדברי השטן, יצחק נתלה באביו, לא מתמודד בעצמו:

"אע"פ כן, לא אעבור על דעת יוצרי ועל רצון אבי"¹⁰. תחושתו הפנימית של יצחק מניעה אותו לגלות את הספק לאביו – "ראה מה אומר לי זה". מדוע אתה מסרב לראות? אולי יש אמת בדבריו של זה? יצחק מסתפק ואברהם אינו עונה לו. הספק לא נפתר, הוא נדחה בשתי ידיים – "אל תשגיח עליו", תתעלם, אטום אזניך כמוני. אברהם מבקש מיצחק שלא יתיחס לטענות השטן באופן ענייני מפני "שאינו בא אלא לעייף לנו", השטן בא להתישנו, בדרכו הערמומית.

יוצא, שמדרש רבה מציג לאברהם התלבטות של ברירה: להשאר בדרכו, כפי שנהג עד כה – לשמוע לקול ה', או: לבחור בדרך השטן (אולי גם השם סמאל – לשון שמאל – משמעותו אפשרות אחרת¹¹, שעליה ממליץ בעליה בחום). וההתלבטות היא התלבטות של כדאיות – מה יקרה בהמשך, מה עדיף לעשות. מדרש תנחומא מעמיד לפני אברהם את הספק – האם ציווי העקידה הוא אכן ציווי א-לקי, וההתלבטות היא ערכית – מהי דרך האמת והצדק?

בשני המדרשים מציג השטן את הדרך להר המוריה, הדרך שבה הולכים אברהם ויצחק, כטעות. במדרש רבה – הטעות (או העוול), אליבא דשטן, היא של הקב"ה. דרכו של הקב"ה שגויה, ותביא לתוצאות רעות. בתנחומא – הטעות היא של אברהם. לפי השטן, אברהם לא מבין מה באמת רוצה הקב"ה.

10. הציווי, ע"פ יצחק הוא ציווי של אברהם, לאו דוקא של הקב"ה (ניתן להבין מדברי יצחק שהציווי הוא ציווי א-לקי רק אליבא דאברהם, ויצחק עצמו מסתפק בספקו של השטן לגבי האמיתות האוביקטיבית של הציווי).

11. סטרא אחרא – צד אחר – אופציה.